

УДК 330.87(447)

ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ СЕРГІЯ БУЛГАКОВА

Лопата Н.П. (м. Київ)

Анотації

В статті, з позицій цивілізаційної парадигми, розглянуто етико-філософські основи економічного вчення Сергія Булгакова, проаналізовано проблеми онтології господарства, етичних мотивацій економічної діяльності людини, розкрито питання критики економізму та індивідуалізму, морального виправдання багатства, господарства як феномена духовного життя тощо.

The ethic-philosophical bases of Serhij Bulgakov economic studies on the principles of the civilization paradigm positions are considered in the article. The problems of economy ontology, ethics motivations of man economic activity are analysed and criticism questions of economism and individualism, moral acquittal of riche, economy like phenomena of spiritual life are considered in the article also.

Ключові слова

БАГАТСТВО, ЕКОНОМІЗМ, ЕКОНОМІЧНИЙ ІДЕАЛ, ІНДИВІДУАЛІЗМ, ПРИКЛАДНА ЕТИКА, ПРИРОДНЕ ПРАВО, РІВНІСТЬ, СВОБОДА, СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА

Вступ

Постать Сергія Миколайовича Булгакова посідає особливе місце серед видатних мислителів ХХ століття. Нині чималої уваги привертає до себе творча спадщина видатного економіста та філософа на пострадянському просторі – свідченням останнього є низка наукових праць наступних авторів: Базилевича В.Д. [2, с. 9; 2, с. 18], Бистрякова І.К. [2, с. 149], Гайдай Т.В. [2, с. 82], Ільїна В.В. [2, с. 96], Кондрашової-Діденко В.І. [2, с. 172], Маслової А.О. [2, с. 189], Назарова І.В. [2, с. 32], Павленка Ю.В. [2, с. 163], Садового М.М. [2, с. 131], Філіпенка А.С. [2, с. 106], Макашевої Н.А. [3], Гулиги А.В., Зеньковського В.В., Зернова М.М., Лосского В.М., Новікова М.М., Осіпова Ю.М. та інших [2, с. 902-903]. Проте дослідники творчості Сергія Булгакова слушно зауважують, що деякі ранні наукові праці вченого, зокрема «Філософія господарства» та інші, взагалі так і не стали предметом всебічного і глибокого вивчення з боку економістів [2, с. 14]. На думку автора, ця ситуація потребує змін, з огляду на те, що економічна наука, про кризовий стан якої в академічних колах ведеться широкомасштабний дискурс, просто не має права знехтувати вочевидь феноменальним надбанням економічної думки ХХ століття. В наукових працях Сергія Миколайовича Булгакова, таких як

«Філософія господарства», «Задачі політичної економії», «Про соціальний ідеал» та інших осмислені релігійно-філософські основи господарської діяльності людини, проблеми онтології господарства, етичних мотивацій економічної діяльності тощо. Для теоретичного розгляду визначених проблем, на думку вченого, «...потрібні зусилля філософського аналізу. Необхідно засумніватися в тому, в чому не прийнято й непристойно навіть сумніватися...» [1, с. 815]. Н.А.Макашева слушно зауважує, що саме через залучення в економічну теорію філософського смислу «...роздуми великого російського мислителя набувають раптово конкретно практичного звучання. Вочевидь, ця несподіваність та історична значимість і є свідченням глибини вчення...» [3, с. 143]. Все це є тим особливим акцентом, що вказує на вимоги і потреби економічної теорії і практики сьогодення: йдеться і про проблеми розширення рамок методології суспільствознавства і проблеми людини в сучасному суспільстві, її відчуження від світу природи, Бога, одним словом, те, чого так бракує нинішньому світові та вітчизняному суспільству зокрема. Беручи до уваги вищенаведене, актуальність дослідження етико-філософських основ економічного вчення Сергія Булгакова важко переоцінити. Аналіз цих основ в наукових працях вченого буде проводитись на основі принципів цивілізаційної парадигми, основні положення якої буде викладено нижче.

Мета статті:

- проаналізувати етико-філософські основи економічного вчення Сергія Булгакова з позицій цивілізаційної парадигми.

Обговорення проблеми

У вступі до статті зазначалося про те, що вимогами сьогодення є оновлення методологічних засад економічної теорії. «Евристичний потенціал, світоглядні установки дослідників, теоретичні підходи та принципи наукового аналізу суспільних процесів взагалі й економічних процесів зокрема потребують суттєвого оновлення. Назріла нагальна потреба в зміні наукової парадигми економічних досліджень, у переході до нової керівної ідеї, загальних та притаманних лише окремим науковим дисциплінам принципів аналізу дійсності, урахуванні ряду важливих чинників, від яких раніше абстрагувалися» [4, с. 5]. В цивілізаційній парадигмі, що виникла на принципах системно-синергетичного аналізу, найбільш повно застосовуються сучасні загальнонаукові принципи та підходи до наукового аналізу суспільства [4, с. 6]. Відповідно до системно-синергетичного підходу суспільство розглядаємо як складне, цілісне, самоорганізоване системне утворення, що має декілька підсистем: політичну, економічну, соціальну та духовно-культурну сфери. Останні перебувають у постійній взаємообумовленості та взаємодії, результатом чого є емерджентні властивості, що не є сумою властивостей окремих елементів системи, а являють собою нову якість, що властива тільки цілому. Обґрунтовуючи фундаментальні положення цивілізаційного дослідження суспільних процесів професор

С.В.Степаненко відмічає: «У суспільствознавстві слід виходити з того, що людина – безпосередній учасник процесів, які вивчаються, і тому вони не можуть досліджуватися відсторонено від її свідомості» [4, с. 17]. «Функціонування свідомості забезпечує людині можливість виробляти загальні знання, відносини, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі... визначати ціннісні орієнтири свого буття та творчо перевтілювати умови свого існування. Свідомість є внутрішній світ почуттів, думок, ідей та інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймаються органами чуттів і принципово не можуть бути об'єктами предметно-практичної діяльності ні самого свідомого суб'єкта, ні інших людей» [5, с. 1005]. Далі Степаненко С.В. зазначає, що урахування цивілізаційною парадигмою суспільної свідомості (сфера духовного життя суспільства, в якій осмислюються, обумовлюються, ідейно оформлюються та реалізуються інтереси та уявлення різних соціальних груп, класів, націй, суспільства загалом [5, с. 1006]), передбачає нове розуміння середовища, у якому люди здійснюють свою життєдіяльність. Воно складається з переважно свідомо створених предметів та умов життя, а неопосередковані працею елементи природи займають незначне місце (цю думку підтверджують слова С.Булгакова, що наведені в епіграфі до даної статті). С.Булгаков акцентував увагу на відносно нерозривному зв'язку матеріального та ідеального і врахуванні обох нерозривних чинників в дослідженнях господарських процесів. «Людина є втілений дух та одухотворена плоть, духовно-матеріальна істота, і тому в її житті не може бути проведено точної межі між матеріальним та духовним, все має й той, і інший бік, а відтак, все підлягало би з цієї точки зору веденню науки про господарство» [1, с. 870]. Надаючи політекономії привілейованого положення поряд з іншими інтелектуальними інтересами культурного людства, він вважав, що за своїм безпосереднім змістом вона займається питаннями філософської та релігійної свідомості, питаннями добра та зла, сенсу людського життя та змісту історичного процесу тощо, і тому «невігластво в політекономії позбавляє людину розуміння важливіших моментів суспільства і нівечить її моральну особистість» [6, с. 678]. В праці «Про економічний ідеал» С.Булгаков пише, що політична економія народилася як плід пошуків сучасної свідомості та совісті за правдою в економічному житті. Вона покликана не теоретичними, а етичними запитамі сучасного людства. «Політична економія, за цим попереднім її визначенням, є прикладною етикою, саме етикою економічного життя» [7, с. 633]. В творі «Задачі політичної економії» він зазначає, що ідеал політичної економії (який завжди є лише відносно-абсолютним) дається ззовні, і тому вона (політекономія) є по суті лише технікою [6, с. 679]. Відтак два ідеали визначають задачу політичної економії: ідеал економічний (проблема виробництва багатств) та соціальний (проблема їх розподілу).

В світлі розгляду першого питання дослідник розпочинає свій аналіз з критики того, що питання про багатство як загальнолюдської та

етичної проблеми майже не піднімалося в політекономії. «І це, без сумніву, пояснюється не будь-яким особистим матеріалізмом економістів, між якими ми знаємо великих представників практичного ідеалізму, а мізерністю їх загального світогляду, їх позитивізмом, який не сприяє їх критичному роздуму на порозі наукової будови, а відразу заводить в його глухі кути, звідкіля не відкривається вже широких перспектив» [7, с. 635]. Булгаков проводить «зовнішньоекономічну оцінку багатства» на ґрунті загального філософського світобачення між епікуреїзмом та аскетизмом. Піддавши критиці обидва вчення, розмірковує над тим, що все в житті людини починається з відповіді на питання, що є метою та сенсом людського життя взагалі, так як це осмислює та наповнює будь-яке заняття та життя людини загалом. Проте це питання звісно ж не вирішується в межах політекономії або іншої соціальної науки, а навпаки, «відоме рішення цього питання вже передбачається в ній даним або наявним» (заданим ззовні) [7, с. 646]. В творі «Про економічний ідеал» Сергій Булгаков пише, що кожна людина поневолі є філософом, коли вирішує, що є добрим або поганим. «Вочевидь, що залежно від того чи іншого способу вирішення проблеми філософської по-різному ставиться та розв'язується й політико-економічна проблема, але очевидно також, що це розв'язання здійснюється за межами політичної економії та політико-економічні аргументи не грають тут жодної ролі» [7, с. 646]. Тому перед дослідником логічно постає наступне питання, чи є людина, людство, і його історія тільки фактором, непередбаченим результатом причинних рядів, що не мають жодної внутрішньої необхідності, а лишень необхідністю зовнішньою, або ж людина й історичне людство несе в собі абсолютну ідею, виконує абсолютну задачу, існує не внаслідок випадкової комбінації причин, а «в ім'я моральної мети»? «Ось основна дилема, вирішення якої визначає філософію політичної економії» [7, с. 646]. Сергій Булгаков запевняє, що «людське життя має абсолютний сенс та цінність не в собі самому, ... а як служіння вищому, ідеальному началу, суццюму добру... В праці духовній і полягає мета людського життя, й для цієї мети все останнє має розглядатися тільки як засіб. Ця праця виражається ... в різних духовних благах, і їх сукупність і складає те, що називається культурою або культурними надбаннями даної історичної епохи» [7, с. 647]. Однак духовне життя вимагає однієї умови – свободи! «...Моральне самовизначення може бути тільки вільним, і навпаки, тільки вільне самовизначення може мати моральну ціну... Але абсолютну свободу має лише чистий дух... людина ж існує в тілі... вона зв'язана матеріальним світом... повна духовна свобода є для емпіричної людини недосяжним ідеалом. І все ж ідеал! Все ж чим ближче людина до ідеалу, чим автономніше її моральне життя, тим повніше вона може виразити своє духовне я. Що можна заперечити в цьому сенсі проти формули Гегеля, який зміст історії вбачає в розвиткові людського духу до свободи і тим самим до самосвідомості!» [7, с. 648]. Вчений зауважує, що

зовнішня несвобода людської особистості має дві головні форми: залежності людини від людини, тобто політичної або соціальної, та залежності людини від природи, тобто економічної, детально зупиняючись на останній.

В «Короткому нарисі політичної економії», продовжуючи тему морального виправдання багатства і значення свободи для духовного розвитку людини, Булгаков пише: «Зростання багатства, що збільшує сили людини та пробиває стіну відчуження між людиною та природою, є тільки негативною умовою для духовного життя людини, воно створює для неї більш широкі можливості духовного життя, відкриває перед нею нові широкі перспективи, проте не вирішує за неї, не визначає того як скористається ним одинична людина та сукупне людство. Воно може скористатися цією свободою як умовою духовного зростання..., але може скористатися нею і зовсім інакше, впавши в духовну спокусу... тим самим впадає в набагато більш глибокий та міцний духовний полон, аніж, якого тільки-но позбавилась» [8, с. 702]. Проте вчений зауважує, що успіхи матеріальної культури є умовою духовного зросту та духовної зрілості людства, «людина зі слабкого та немічного немовля стає зрілим та свідомим мужем», що мабуть необхідно задля боголюдських справ на землі. Таким чином, вчений доходить висновку, що зростання народного багатства в цьому сенсі є прогрес зовнішньої людської свободи, і наука про народне багатство або політекономія – наука, що вивчає умови звільнення людини від рабства природи. Розкриваючи цю тему, він стверджує, що «так як християни і християнське людство покликані бути вільними, адже тільки вільна... людина може здійснити своє історичне покликання, то загальна задача політичної економії має бути визнаною такою, що відповідає вимогам християнського прогресу» [8, с. 702]. В творі «Філософія господарства» автор розпочинає з найболючішого – зі світосприйняття сучасного людства. Однією з головних його рис він вважає економізм «нашої» епохи. Той абсолютно реальний і логічний, на думку автора, ідеал, змальований ним, зараз трохи буде випробуваний на стійкість вченого, так як реалії й тогочасного, і сучасного життя далекі від будь-якого ідеалу, а тим більше Християнського. «Наш час розуміє, відчуває, переживає світ як господарство, а потужність людства як багатство переважно в економічному сенсі слова... наша епоха любить багатство – не гроші, а саме багатство – і вірить в багатство, вірить навіть більше, ніж в людську особистість... – це економізм. Життя є процес, насамперед, господарський, така аксіома цього сучасного економізму, що дістала найвищу форму крайнього і навіть зарозумілого виразу в економічному матеріалізмі» [1, с. 812]. Вчений розуміє, що економізм є пануючою філософією політекономії. Отже, задача філософської критики постає в тому, аби знищити цей наївний догматизм й, поставивши його під питання, зробити предметом особливого філософського дослідження. Однак Булгаков розуміє, що політекономію не можна звинувачувати в таких філософських передумовах, вона на них

спирається як на «аподиктичні істини або аксіоми». Така проблема, інакше кажучи – догматична обумовленість, існує в будь-якому науковому знанні, і в науці про господарство також. «Таким загалом є наше наукове мислення, і від нього не може нас звільнити жодна «критика», хоча про нього занадто легко забувають, коли видають результат такого догматично обумовленого знання за знання *quand même* (безумовне), за абсолютну істину. «Критичним» може бути визнане тільки те наукове дослідження, догматична обумовленість якого усвідомлюється, мається на увазі та враховується при визначенні питомої ваги або теоретичної цінності його положень [1, с. 813]. Вчений стверджує, що будь-яка філософія господарства, що становить передумови політичної економії, не є результатом наукового дослідження, а привноситься в науку (як вже зазначалося) а *priori*. Зрозуміло, що наслідком цього «привнесення» є той чи інший конкретний характер її висновків. Економічний матеріалізм, зазначає дослідник, «мав мужність... виділити ці передумови в самостійну філософську систему і цим... видав секрет політекономії, яка користувалась його положеннями, але мовчки, нишком, в своїй наївності, вважаючи їх плодом власної наукової роботи. Між тим економічний матеріалізм, виділивши та догматизувавши те, що тільки малось на увазі науковою практикою, тим самим зробив ці передумови самостійною проблемою, чим сприяв врешті-решт пробудженню критицизму в цій області» [1, с. 814]. На завершення додає, що політекономія терпить наразі жакхливу філософську кризу.

Людина і людство – головна ідея у вивченні проблеми індивідуалізму в праці «Філософія господарства», що, одночасно є і назвою частини I (Глави VI) зазначеного твору Булгакова. На його думку, апіорним припущенням господарства є родовий або, що те ж саме, історичний характер цієї діяльності. Хоча емпірично, безпосередньо вона виражається в міріадах розрізнених актів, але динамічно вона є єдина та пов'язана діяльність, яка суб'єктом має не індивіда, але рід, і розгортається в часі, тобто в історії. «Істинним і притому єдиним трансцендентальним суб'єктом господарства, уособленням чистого господарства, або самої функції господарювання, є не людина, але людство. Те, що робить індивіда людиною, зовсім не є його індивідуальне начало, що утворює лишень особливий динамічний центр, спосіб прояву загальної людськості, але саме ця остання, зі всіма закладеними в ній безмежними можливостями. Так, людство – єдине, хоча й багатоліке. Це – не сентиментальна фраза, але вираз онтологічного співвідношення. Кожен індивід залучається до всього людства, причетний до людської плоті й крові, й почуття цієї єдності знаходило й знаходить багатообразний вираз в релігійних ученнях та в філософських теоріях» [1, с. 847]. Розкриваючи ж тему ідеалу соціального в однойменному творі, Булгаков зазначає, що людина в своїй свідомості, роблячи кожного разу певний вибір, щось засуджує, а

щось виправдовує, тобто має здібність оцінювати, розрізняти добро й зло, що, вочевидь, передбачає наявність в нашій свідомості певного критерію або норми такої оцінки, хоча в кожному окремому випадку вони можуть явно або неявно нами усвідомлюватись. «Норми соціальної поведінки, котрі присутні в свідомості у кожного, передбачають певний соціальний ідеал, з висоти якого й оцінюється соціальна дійсність, і відповідно до такої оцінки визначається й діяльність людей. Який же зміст цього ідеалу і чим він обумовлюється? Чи виводить його обумовлення за межі політичної економії і взагалі дослідної науки або ж, навпаки, можливо в цих межах?» [9, с. 666].

Далі вчений викладає зміст проблеми взаємозв'язку моралі та соціальної політики, через поняття справедливості, логічно виходячи на питання рівності в його дослідженні. Застосовуючи в якості критерію найвищу норму особистої моралі, любов до ближнього, до соціальної політики, в результаті «це начало перетворюється у вимогу справедливості, визнання за кожним його прав» [9, с. 669]. Розкриваючи суть цього поняття, Булгаков зазначає: «За кожною особистістю визнається невід'ємне *suum cuique* (кожному своє), сфера його виключного права та панування. На що ж спирається це визнання?... На це питання неможна відповісти, не вдавшись до висміяного і назавжди, як колись здавалось, усуненого, проте насправді такого, що не може бути усуненим з людської свідомості поняття природного права. Природне право є правовою та соціальною повинністю або належністю (у Булгакова, російською, «долженствованием») – це ті ідеальні норми, яких в реальній дійсності немає, але які мають бути, і в ім'я своєї об'єктивної повинності заперечують чинне право та існуючий соціальний уклад життя... Природне право... як ідеальна та абсолютна норма оцінки позитивного права, зводиться до декількох морально-правових аксіом, які свідомо або несвідомо мають на увазі в будь-якому правовому судженні. Перша з цих аксіом стосується рівності людей» [8, с. 670]. Сергій Булгаков говорить про рівність людей між собою як моральних особистостей, зазначаючи при цьому, що зрівнює всіх між собою найсвятіше зі звань людини – людська гідність. Наголошує на положенні про те, що людина для людини має являти абсолютну цінність, і людська особистість є дещо непроникне і унікальне, що міцно укорінилося в свідомості сучасного культурного людства; «якщо ми подумки його спробуємо знищити, руйнується вся мораль, знецінюються всі цінності. (Як відомо, цей дослід було здійснено Ніцше)» [8, с. 670]. Булгаков стверджує, що це вчення не уподібнюється формам чуттєвого сприйняття – простору та часу, які усунути зі свідомості ми не можемо. Далі зазначає, що навпаки, ідея абсолютної гідності людської особистості та рівності людей як носіїв цієї гідності входить в свідомість людства поступово, є в цьому сенсі продукт історичного розвитку. «Розуміння господарства як явища духовного життя відкриває очі на психологію господарських епох та значення зміни господарських

світоглядів. Ним висувається також надзвичайно важлива проблема не тільки наукового, а й практичного характеру – саме про значення особистості в господарстві. Розуміння господарства як творчості, що дає місце свободі, приводить також до проблеми етики господарства та його есхатології, саме тільки воно робить можливим ці проблеми...» [1, с. 861].

Висновки

Сергій Булгаков в творі «Філософії господарства» та інших переконливо довів, що наука про господарство належить до числа найбільш обумовлених та філософськи найменш самостійних дисциплін, але разом з тим по фактичній ролі та життєвому впливу, який належить їй в наш час, вона «домагається бути повелителькою законодавчої думки, хоче стати філософським декретом», розповсюдити вплив далеко за свої межі.

І тому, підбиваючи підсумки проведеного дослідження в даній статті, насамперед доцільним є навести головний висновок, на думку автора, про те що політична економія «особливо потребує філософського перегляду та поглиблення своїх основ, освіження їх філософським сумнівом. Філософське дослідження загальних передумов економічної діяльності та економічного мислення взагалі складає пряму задачу філософії господарства, яка досліджує, вочевидь, філософські аргіогі як політичної економії, так і загального економічного світогляду» [1, с. 815].

1. Стверджується нерозривний зв'язок духовної та матеріальної сторін людини і даний аспект потребує врахування в науці про господарство.

2. Доводиться факт впливу духовних, моральних мотивів на економічне життя і господарську поведінку людини: «від своєї етичної природи людина не може відмовитись навіть в тому випадку, якщо до цього її закликає доктринерська схема» [8, с. 668].

3. Від способу вирішення філософської проблеми залежить постановка та спосіб вирішення проблеми політико-економічної.

4. Обґрунтовується моральне виправдання багатства як фактору економічної свободи людини для її духовного розвитку.

5. Розкриваються поняття: справедливість через природне право; рівність людей як моральних особистостей, що зрівнює їх «найсвятіше зі звань» – людська гідність.

6. Людство визнається істинним і єдиним суб'єктом господарства й на цій основі підривається принцип індивідуалізму як методологія економічної науки.

Перспективи подальших досліджень:

Очевидно, що такі глибинні роздуми істинно великого мислителя С.Булгакова потребують значно потужнішого та всебічного вивчення, тому, зважаючи на формат такої наукової публікації як стаття, та інші

чинники (відсутність повнотекстового сучасного вітчизняного друкування, хоча б основних 19 творів – загальна бібліографія праць налічує близько 400 найменувань [2, с. 900] – С.Булгакова), на жаль, автор вимушений констатувати, що поза увагою лишилося багато важливих питань, таких як аналіз проблеми теорії прогресу, праці, етики господарства тощо і звичайно ж подальшого розвитку потребують дослідження питань філософії господарства С.Булгакова загалом. Однак першочергового значення набуває глибоке, докорінне вивчення вітчизняною економічною наукою і, так би мовити, «сучасне прочитання» і впровадження ідей його наукової спадщини в українську і світову соціально-економічну та політичну практику.

Джерела

1. С. Булгаков. Философия хозяйства // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).
2. С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).
3. Макашева Н.А. Этические основы экономической теории: Очерки истории / Н.А. Макашева; Рос. АН, ИНИОН. — М.: ИНИОН, 1993.— 178 с.
4. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.
5. История философии: Энциклопедия.– Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002.– 1376с.– (Мир энциклопедий).
6. С. Булгаков. Задачи политической экономии // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).
7. С. Булгаков. Об экономическом идеале // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).
8. С. Булгаков. Краткий очерк политической экономии // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).
9. С. Булгаков. О социальном идеале // С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. – (Славетні постаті).

Стаття надійшла 25.08.2009 р.